

Dla zabawy i pożytku – dewiza oświecenia

Oświecenie było epoką, w której szczególnie mocno wierzano w potęgę ludzkiego rozumu, możliwość doskonalenia człowieka oraz stopniowego naprawiania społeczeństwa. Filozofowie i pisarze XVIII wieku byli przekonani, że dzięki właściwemu wychowaniu, rozwojowi nauki i upowszechnianiu wiedzy można ograniczyć zacofanie, nietolerancję, przesady oraz niesprawiedliwość. Literatura nie miała zatem służyć wyłącznie dostarczaniu odbiorcom przeżyć estetycznych. Powinna także wychowywać, pouczać, przedstawiać pożądane wzorce postępowania oraz krytykować ludzkie wady. Jednocześnie twórcy zdawali sobie sprawę, że tekst moralizatorski nie może być nudny, ponieważ nie zainteresuje czytelnika i nie wpłynie na jego zachowanie. Dlatego za jedną z najważniejszych zasad oświeceniowego pisarstwa uznano łączenie nauki z przyjemnością.

Dewiza „dla zabawy i pożytku” wyrażała przekonanie, że literatura powinna jednocześnie bawić i uczyć. Przyjemność płynąca z lektury miała zachęcić odbiorcę do zapoznania się z treścią dzieła, natomiast zawarta w nim nauka powinna skłonić go do refleksji i zmiany postępowania. Śmiech nie był więc celem samym w sobie. Stawał się skutecznym narzędziem wychowawczym. Za pomocą komizmu, ironii, satyry, dowcipnego dialogu oraz wyrazistych bohaterów twórcy ukazywali wady jednostek i całych grup społecznych. Czytelnik miał śmiać się z postaci literackich, ale jednocześnie rozpoznawać w nich cechy spotykane we własnym otoczeniu, a czasem także u samego siebie. Oświeceniowa literatura realizowała zatem zasadę „uczyć, bawiąc”, ponieważ atrakcyjna forma była podporządkowana pożytkowi moralnemu, społecznemu i politycznemu.

Źródła tej zasady można szukać już w starożytności. Rzymski poeta Horacy uważał, że doskonałe dzieło powinno łączyć to, co

przyjemne, z tym, co użyteczne. Oświeceniowi klasycy chętnie nawiązywali do starożytnych wzorców, ponieważ cenili umiar, harmonię, jasność wypowiedzi i przestrzeganie reguł. Literatura miała być uporządkowana, zrozumiała oraz dostosowana do celu, jaki chciał osiągnąć autor. Nie wystarczało stworzenie pięknego utworu. Dzieło powinno mieć również znaczenie praktyczne: rozwijać wiedzę odbiorcy, kształtować jego gust, uczyć rozsądku i zachęcać do odpowiedzialnego uczestnictwa w życiu społecznym.

W Polsce zasada łączenia pożytku z przyjemnością miała wyjątkowo duże znaczenie ze względu na sytuację państwa. Rzeczpospolita XVIII wieku przeżywała poważny kryzys polityczny i społeczny. Osłabienie władzy centralnej, liberum veto, prywatne interesy magnaterii, zacofanie części szlachty, niski poziom edukacji oraz niechęć do reform prowadziły do stopniowego upadku kraju. Oświeceniowi pisarze nie chcieli pozostać obojętni wobec tych problemów. Traktowali twórczość jako formę działalności publicznej. Literatura miała wspierać reformy, kształtować nowoczesne postawy obywatelskie i przekonywać, że dobro państwa powinno być ważniejsze od osobistych korzyści.

Sama dewiza „dla zabawy i pożytku” była blisko związana z czasopismem Zabawy Przyjemne i Pożyteczne, wydawanym w Warszawie w czasach panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego. Pismo skupiało twórców związanych z królewskim środowiskiem kulturalnym. Publikowano w nim poezję, przekłady, utwory dydaktyczne i teksty dotyczące spraw społecznych. Już tytuł czasopisma wyrażał oświeceniowy program literatury. Utwory miały być przyjemne w odbiorze, a jednocześnie przynosić czytelnikom konkretną korzyść intelektualną lub moralną.

Najpełniejszym realizatorem tej zasady w literaturze polskiego oświecenia był Ignacy Krasicki. Autor wykorzystywał różnorodne gatunki literackie, między innymi bajki, satyry, poematy heroikomiczne i powieści. Jego utwory są zwięzłe, dowcipne i

napisane przystępnym językiem, ale niemal zawsze zawierają ważną naukę dotyczącą ludzkiego postępowania. Krasicki nie moralizował w sposób ciężki i bezpośredni. Częściej ośmieszał wady, ukazywał ich konsekwencje i pozostawiał czytelnikowi możliwość wyciągnięcia wniosków.

Doskonałym przykładem połączenia zabawy z pożytkiem są bajki Krasickiego. Są to krótkie utwory, w których często występują zwierzęta obdarzone ludzkimi cechami. Prosta fabuła prowadzi do wyrazistego morału, przekazującego uniwersalną prawdę o człowieku i świecie. Dzięki niewielkiej objętości bajki łatwo zapadają w pamięć, a humorystyczne sytuacje sprawiają, że ich czytanie jest przyjemne.

W bajce Kruk i lis autor przedstawia historię kruka trzymającego w dziobie kawałek sera. Sprytny lis pragnie zdobyć pożywienie, dlatego zaczyna wychwalać wygląd i rzekomy talent śpiewaczy ptaka. Kruk ulega pochlebstwom, otwiera dziób, aby zaprezentować swój głos, i traci zdobycz. Utwór bawi czytelnika prostotą podstępu oraz naiwnością kruka. Jednocześnie ostrzega przed próżnością i bezkrytycznym przyjmowaniem pochwał. Człowiek spragniony uznania może łatwo stać się ofiarą manipulacji.

Podobny mechanizm występuje w bajce Szczur i kot. Szczur siedzący na ołtarzu jest tak dumny z unoszącego się wokół niego dymu kadzidła, że nie zauważa skradającego się kota. Przekonany o własnej wyjątkowości ginie. Krasicki w zabawny, ale zarazem bezwzględny sposób pokazuje, że pycha może odebrać człowiekowi zdolność racjonalnej oceny sytuacji. Krótka historia staje się ostrzeżeniem przed zarozumiałością i nadmiernym poczuciem własnej wartości.

Znacznie bardziej pesymistyczną wymowę ma Jagnię i wilcy. Bezbronne jagnię zostaje otoczone przez drapieżniki. Pyta o powód ataku, ale słyszy, że wystarczającą przyczyną jest jego słabość. Zwięzła opowieść ukazuje świat, w którym siła zastępuje prawo, a słabszy nie może liczyć na sprawiedliwość.

Bajka uczy odbiorcę rozpoznawania mechanizmów przemocy i bezwzględności. Mimo prostej formy porusza poważny problem społeczny i polityczny.

Oświeceniową zasadę łączenia zabawy z nauką realizują także satyry Krasickiego. Autor przedstawia w nich określone wady ludzkie i społeczne, posługując się ironią, karykaturą, wyolbrzymieniem oraz komizmem sytuacyjnym. Nie atakuje konkretnych osób, lecz zjawiska, które uważa za szkodliwe. Śmiech ma doprowadzić do poprawy obyczajów.

W satyrze Pijaństwo Krasicki ukazuje szlachcica opowiadającego o kolejnych okazjach do spożywania alkoholu. Bohater doskonale zna skutki nałogu. Wie, że pijaństwo prowadzi do utraty zdrowia, rozumu, pieniędzy i godności. Potrafi nawet wygłosić rozsądne argumenty przeciwko nadużywaniu alkoholu, ale nie zamierza zmienić swojego zachowania. Po zakończeniu rozmowy idzie napić się ponownie. Komizm wynika z rozdzwienku między wiedzą bohatera a jego postępowaniem.

Utwór miał bardzo wyraźny cel społeczny. Nadużywanie alkoholu było jedną z często wskazywanych wad polskiej szlachty. Krasicki nie ogranicza się do prostego potępienia pijaństwa. Pokazuje również mechanizm usprawiedliwiania nałogu. Każde wydarzenie może stać się pretekstem do picia, a człowiek uzależniony nie wyciąga wniosków nawet wtedy, gdy rozumie własną sytuację. Humor ułatwia odbiór satyry, ale nauka pozostaje poważna.

W Żonie modnej autor krytykuje rozrzutność, życie ponad stan oraz bezmyślne naśladowanie zagranicznych obyczajów. Tytułowa bohaterka wychodzi za mąż za pana Piotra, lecz przed ślubem stawia liczne wymagania. Po przeprowadzce na wieś urządza dom według francuskiej mody, wymienia wyposażenie, sprowadza kosztowne przedmioty, organizuje przyjęcia i nie liczy się z wydatkami. Jej zachowanie doprowadza majątek męża do ruiny.

Czytelnika bawią przesadne zachcianki kobiety oraz bezradność

pana Piotra. Jednocześnie satyra pokazuje konsekwencje powierzchownie rozumianej nowoczesności. Krasicki nie potępia wszystkiego, co zagraniczne. Krytykuje bezmyślne kopiowanie cudzych wzorców, pozbawione rozsądku i umiaru. Tytułowa bohaterka chce uchodzić za osobę światową, ale w rzeczywistości okazuje się próżna, egoistyczna i nieodpowiedzialna.

W satyrze Do króla Krasicki zastosował szczególnie interesujący zabieg. Utwór ma pozornie charakter oskarżenia skierowanego przeciwko Stanisławowi Augustowi Poniatowskiemu. Podmiot liryczny zarzuca monarsze między innymi polskie pochodzenie, młody wiek, wykształcenie, łagodność oraz zainteresowanie kulturą. W rzeczywistości wszystkie te rzekome wady są zaletami. Satyra ośmiesza przeciwników króla, którzy krytykują go z powodów nieracjonalnych i kierują się uprzedzeniami.

Czytelnik musi sam rozpoznać ironię i właściwy sens wypowiedzi. Utwór nie tylko bawi absurdalnością zarzutów, ale także uczy krytycznego myślenia. Pokazuje, że nie każdą wypowiedź należy rozumieć dosłownie. Jednocześnie Krasicki broni programu reform i potępia polityczne zacofanie części szlachty.

Połączenie rozrywki z dydaktyzmem jest również widoczne w Monachomachii. Utwór jest poematem heroikomicznym, czyli gatunkiem polegającym na przedstawieniu błahego lub śmiesznego wydarzenia w podniosłym stylu znanym z eposów bohaterskich. Krasicki opisuje spór między zakonnikami, który przeradza się w groteskową bitwę. Zamiast mieczy i włóczni bohaterowie używają ksiąg, naczyń oraz innych przedmiotów znajdujących się w klasztorze. Walkę kończy pojawienie się wielkiego kielicha, który godzi zwaśnione strony.

Zestawienie patetycznego stylu z niepoważnym zachowaniem zakonników wywołuje śmiech. Pod komiczną powierzchnią ukrywa się jednak krytyka ciemnoty, lenistwa, pijaństwa i odejścia

duchowieństwa od właściwych obowiązków. Zakonnicy powinni być ludźmi wykształconymi, pobożnymi i zdyscyplinowanymi, tymczasem kłóć się, unikają nauki i chętnie uczestniczą w ucztach. Krasicki nie atakuje religii, lecz przedstawicieli duchowieństwa, którzy nie dorastają do pełnionej roli. Utwór miał skłaniać do reformy zakonów i poprawy obyczajów.

Ważnym przykładem oświeceniowego dydaktyzmu jest również pierwsza polska powieść nowożytna, Mikołaja Doświadczyńskiego przypadki. Jej tytułowy bohater początkowo otrzymuje niewłaściwe wychowanie. Jest naiwny, niedojrzały i podatny na wpływ otoczenia. Wyjeżdża za granicę, trwoni pieniądze i popełnia liczne błędy. Dopiero pobyt na wyspie Nipu pozwala mu zrozumieć, na czym powinno polegać rozsądne i uczciwe życie.

Mieszkańcy wyspy tworzą idealną społeczność opartą na prostocie, równości, pracy i szacunku dla drugiego człowieka. Nie znają zbytku, podziałów stanowych ani wyzysku. Dzięki rozmowom z mędrce Xaoo bohater zdobywa prawdziwą wiedzę i dojrzewa moralnie. Po powrocie do kraju próbuje wykorzystać poznane zasady w praktyce.

Powieść dostarcza czytelnikowi rozrywki, ponieważ zawiera elementy przygodowe, podróże, nagłe zwroty akcji i egzotyczną scenerię. Jednocześnie realizuje program wychowawczy. Pokazuje negatywne skutki powierzchownej edukacji, nieodpowiedzialnego wychowania i naśladowania złych wzorców. Przemiana Mikołaja ma być przykładem, że człowiek może naprawić swoje błędy dzięki doświadczeniu, pracy nad sobą oraz właściwej nauce.

Zasadę „dla zabawy i pożytku” realizowała również komedia polityczna. Szczególne znaczenie miał Powrót pośła Juliana Ursyna Niemcewicza, napisany w czasie obrad Sejmu Wielkiego. Utwór opowiada o miłości Walerego, młodego pośła popierającego reformy, i Teresy, córki konserwatywnego Starosty Gadulskiego. Historia uczuciowa stanowi jednak przede wszystkim tło dla sporu politycznego.

Niemcewicz przeciwstawia sobie dwa modele obywatela. Podkomorzy jest człowiekiem rozsądnym, patriotycznym i odpowiedzialnym. Uważa, że szlachta powinna zrezygnować z części swoich przywilejów, aby uratować państwo. Jego syn Walery popiera reformy, wzmocnienie władzy i unowocześnienie kraju. Starosta Gadulski reprezentuje natomiast konserwatyzm, egoizm i polityczną ignorancję. Chwali dawne czasy, broni liberum veto i przyznaje, że nie czyta książek ani gazet.

Nazwisko Gadulskiego ma charakter znaczący. Bohater dużo mówi, ale jego wypowiedzi ujawniają brak wiedzy i rozsądku. Staje się postacią komiczną, z której widz może się śmiać. Jednocześnie reprezentuje rzeczywiste poglądy przeciwników reform. Zabawa teatralna służy więc celowi politycznemu. Autor chce przekonać odbiorców, że przyszłość Rzeczypospolitej zależy od odpowiedzialności obywateli i gotowości do zmiany szkodliwego ustroju.

Komizm w Powrocie pośła ma kilka odmian. Pojawia się komizm postaci, języka i sytuacji. Bohaterowie negatywni są przerysowani, ale ich zachowanie pozostaje rozpoznawalne. Widz śmieje się z ich wad, a jednocześnie otrzymuje jasną wskazówkę, jakie postawy powinien odrzucić. Szczęśliwe zakończenie, typowe dla komedii, wzmacnia przekonanie, że rozsądek i patriotyzm mogą zwyciężyć.

Rozrywkowy i wychowawczy charakter miały również inne komedie oświeceniowe. W Fircyku w zalotach Franciszka Zabłockiego głównym tematem są perypetie miłosne, ale autor jednocześnie ośmiesza powierzchowność, salonowe pozy i sztuczne zachowania modnego towarzystwa. Tytułowy Fircyk jest człowiekiem sprytnym, dowcipnym i swobodnym, a jego relacja z Podstoliną prowadzi do wielu zabawnych sytuacji. Komedie pokazuje, że przesadne konwenanse i udawanie uczuć utrudniają szczere porozumienie między ludźmi.

Oświeceniowi twórcy chętnie sięgali po humor, ponieważ uznawali go za łagodniejszą i skuteczniejszą formę krytyki niż

surowe pouczanie. Człowiek atakowany bezpośrednio często przyjmuje postawę obronną i odrzuca zarzuty. Gdy jednak widzi własne wady przedstawione w komicznej postaci, może łatwiej dostrzec ich absurdalność. Śmiech pozwala zachować dystans, ale jednocześnie bywa bolesny, ponieważ ujawnia prawdę o człowieku.

Zabawa nie oznaczała zatem w literaturze oświecenia braku powagi. Bajki Krasickiego mogą być dowcipne, ale mówią o przemocy, niesprawiedliwości, próżności i głupocie. Satyry wywołują śmiech, lecz dotyczą problemów zagrażających jednostkom i państwu. Monachomachia przedstawia komiczną bitwę zakonników, ale jej celem jest krytyka zaniedbań duchowieństwa. Powrót pośła wykorzystuje intrygę miłosną i komizm, lecz jednocześnie uczestniczy w poważnej debacie o przyszłości Rzeczypospolitej.

Podobnie pożytek nie oznaczał, że literatura powinna przypominać podręcznik lub zbiór nakazów. Twórcy wiedzieli, że odbiorca najskuteczniej przyswaja naukę wtedy, gdy wynika ona z konkretnej historii, postaci lub sytuacji. Zamiast wyłącznie mówić, że pycha jest niebezpieczna, Krasicki przedstawiał szczura, który z powodu zarozumiałości nie zauważa kota. Zamiast formułować długi wykład przeciwko pochlebstwu, pokazywał lisa oszukującego kruka. Zamiast opisywać w traktacie błędy przeciwników reform, Niemcewicz wprowadzał na scenę zabawnego Starostę Gadulskiego.

Literatura oświeceniowa była więc ważnym elementem programu naprawy człowieka i społeczeństwa. Pisarze uważali, że wady można ograniczyć przez ich publiczne wskazywanie i ośmieszanie. Nie zawsze wierzyli, że każdy czytelnik zmieni się natychmiast po przeczytaniu utworu. Zakładali jednak, że rozwój wiedzy, kultury i krytycznego myślenia stopniowo przyniesie poprawę obyczajów. Twórczość literacka wspierała szkoły, czasopisma, teatr publiczny i inne instytucje służące edukacji społeczeństwa.

Dewiza „dla zabawy i pożytku” pozostaje aktualna również współcześnie. Wiele wartościowych dzieł łączy atrakcyjną fabułę, humor i ciekawe postacie z refleksją nad ważnymi problemami. Czytelnik często chętniej zastanawia się nad własnym postępowaniem, gdy literatura nie poucza go wprost, lecz pozwala samodzielnie wyciągać wnioski. Oświeceniowi autorzy dobrze rozumieli, że sztuka oddziałuje nie tylko na rozum, ale także na emocje, wyobraźnię i poczucie humoru.

Należy jednak zauważyć, że podporządkowanie literatury celom dydaktycznym może niekiedy prowadzić do uproszczeń. Bohaterowie komedii lub satyr bywają wyraźnie podzieleni na pozytywne i negatywne, a przesłanie utworu jest łatwe do odczytania. Taki sposób pisania wynikał jednak z zadań, jakie stawiała sobie epoka. Literatura miała trafić do szerokiego grona odbiorców i skutecznie przekazać określoną naukę. Jasność przekazu była więc zaletą, a nie słabością.

Podsumowując, hasło „dla zabawy i pożytku” trafnie oddaje charakter literatury oświecenia. Twórcy tej epoki nie rozdzielali przyjemności płynącej z lektury od jej wartości wychowawczej. Humor, ironia, komizm i atrakcyjna fabuła miały zainteresować odbiorcę, natomiast ukryta w dziele nauka powinna skłonić go do refleksji nad własnym postępowaniem oraz sytuacją społeczeństwa.

Bajki Ignacego Krasickiego uczyły ostrożności, skromności i krytycznego myślenia. Jego satyry piętnowały pijaństwo, rozrzutność, zacofanie i bezmyślne naśladowanie mody. Monachomachia ośmieszała niewłaściwe zachowanie zakonników, a Mikołaja Doświadczyńskiego przypadki przedstawiały proces dojrzewania człowieka dzięki wiedzy i doświadczeniu. Powrót pośła wykorzystywał komediową formę do propagowania reform politycznych oraz nowoczesnego patriotyzmu.

Największą wartością oświeceniowej dewizy było przekonanie, że człowieka można zmienić bez przymusu, oddziałując na jego rozum, emocje i poczucie humoru. Literatura miała nie tylko

mówić o świecie, lecz także aktywnie uczestniczyć w jego ulepszaniu. Śmiech pozwalał ujawniać głupotę i obnażać fałsz, a przyjemność płynąca z lektury ułatwiała przyjęcie zawartej w niej nauki. Oświeceniowi pisarze udowodnili więc, że dzieło może być jednocześnie dowcipne i poważne, lekkie w formie i istotne w treści, przyjemne dla czytelnika oraz pożyteczne dla całego społeczeństwa.

Jeśli szukacie pomocy w napisaniu własnej pracy - potrzebujecie korepetycji, konsultacji to polecamy stronę [pisanie prac](#) - fachowa pomoc w pisaniu prac - oczywiście tylko w granicach prawa.